

11. CHORNOVIL, V. (2000) Pul's ukrayins'koyi nezalezhnosti: Kolonka redaktora — *The Pulse of Ukrainian Independence: Editor's Column-Introduction*. Article and post-words of Les Tanyuk. — Kyiv : Lybid'. (In Ukrainian).

Надійшла до редакції 2 листопада 2017 р.

УДК 930.1:316.4.063.7(477)«1920/1929»

О. А. Довбня

**ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УСРР
У 1920-ті рр. У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ:
РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ**

Довбня Ольга Анатоліївна, к. і. н., доцент, докторант, e-mail: olga.dov.2003@ukr.net

Інститут історії України Національної академії наук України,
вул. Михайла Грушевського 4, Київ, 01001, Україна

АНОТАЦІЯ

Проаналізовано основні здобутки сучасної української історіографії у висвітленні регіональних особливостей репресивної політики радянської держави щодо дореволюційної інтелігенції в 1920-ті рр. З'ясовано, що найбільшу увагу дослідники приділили вивченню причин, форм, методів, етапів та наслідків репресивної політики компартійно-радянської влади щодо інтелігенції Півдня України, Придніпров'я, Поділля, Донбасу, Полтавщини, Сумщини та Черкащини. Встановлено, що недослідженими залишаються репресії проти дореволюційної інтелігенції Київщини, Чернігівщини, Житомирщини, Харківщини, Кіровоградщини в окреслений період.

У статті, спираючись на науковий доробок вітчизняних істориків, присвячений зазначеній проблемі, показано, що політичні репресії компартійно-радянської влади проти дореволюційної інтелігенції в УСРР у 1920-ті рр. були спрямовані на придушення будь-яких проявів опозиційних настроїв, національного сепаратизму та її адаптацію до радянської моделі управління, а регіональні особливості репресивної політики залежали від комбінацій директив центру, локальних ініціатив місцевих органів влади й держбезпеки.

Ключові слова: *компартійно-радянська влада; дореволюційна інтелігенція; «старі спеціалісти»; «чистка»; «реорганізація»; вислання; показові судові процеси; «економічна контрреволюція».*

О. А. Довбня

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ ПРОТИВ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В УССР В 1920-е гг. В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ: РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Довбня Ольга Анатольевна, к. и. н., доцент, докторант, e-mail: olga.dov.2003@ukr.net

Институт истории Украины Национальной академии наук Украины,
ул. Михайла Грушевского 4, Киев, 01001, Украина

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы основные достижения современной украинской историографии в освещении региональных особенностей репрессивной политики советского государства в отношении дореволюционной интеллигенции в 1920-е гг. Выявлено, что максимальное внимание исследователи уделили выяснению причин, форм, этапов и последствий репрессивной политики компартийно-советской власти в отношении интеллигенции Юга Украины, Приднепровья, Подолья, Донбасса, Полтавщины, Сумщины и Черкащины. Установлено, что неисследованными остаются региональные особенности репрессий против дореволюционной интеллигенции Киевщины, Черниговщины, Житомирщины, Харьковщины, Кировоградщины в исследуемый период.

В статье, опираясь на историографию проблемы, показано, что политические репрессии против дореволюционной интеллигенции в УССР в 1920-е гг. были направлены на подавление любых проявлений оппозиционных настроений, национального сепаратизма и ее адаптацию к советской модели управления, а региональные особенности репрессивной политики зависели от комбинаций директив центра, локальных инициатив местных органов власти и госбезопасности.

Ключевые слова: компартийно-советская власть; дореволюционная интеллигенция; «старые специалисты»; «чистка»; «реорганизация»; высылка; судебные процессы; «экономическая контрреволюция».

O. A. Dovbnia

**MODERN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY OF POLITICAL
REPRESSIONS AGAINST THE INTELLECTUALS
OF THE UKRAINIAN SSR IN 1920's:
REGIONAL FEATURES**

Dovbnia Ol'ha Anatoliyivna, PhD in History, Associate Professor,
Postdoctoral student, e-mail: olga.dov.2003@ukr.net

Institute of Ukrainian History of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mikhail Hrushevskiy St., Kyiv, 01001, Ukraine

ABSTRACT

The main achievements of the modern Ukrainian historiography to the study of the regional features of repressive policy of the Soviet state against the pre-revolutionary intellectuals in 1920's are analyzed. It is established that the researchers have paid the greatest attention to clarification of the reasons, forms and consequences of repressive policy of the Communist-Soviet power against the intellectuals of the South Ukraine, Dnieper, Podolia, Donbas, Poltava and Sumy regions. It is established that the repressions against the pre-revolutionary intellectuals of Kyiv, Chernihiv, Zhytomyr, Kharkiv, Kirovohrad and Cherkasy regions during the studied period are unexplored. The article, based on the scientific achievements of domestic historians devoted to this problem, shows that political repressions against the pre-revolutionary intellectuals of the Ukrainian SSR in 1920's were directed to suppression of any manifestations of oppositional moods, national separatism and their adaptation to the Soviet model of governance and regional peculiarities of repressive politics depended on combinations of the directives of the center, initiatives of the local authorities and the public security authorities.

Key words: Communist-Soviet power; pre-revolutionary intellectuals; «old specialists»; «cleansing»; «reorganization»; expulsion; indicative lawsuits; «economic counterrevolution».

Особливий інтерес у вітчизняних науковців викликає проблема взаємовідносин компартійно-радянської влади та дореволюційної інтелігенції. При цьому одне з важливих місць в їх дослідженнях посідає регіональна специфіка репресивної політики радянської держави щодо дореволюційної інтелігенції. Цінність цієї історіографічної групи праць полягає у тому, що на загальному тлі репресій проти інтелігенції в Україні історики намагаються з'ясувати певні закономірності й виявити при-

таманні конкретним регіонам характерні риси, які визначали б причини репресій, їхню динаміку, спрямованість та наслідки.

Мета статті — аналіз наукового доробку вітчизняних істориків, присвяченого регіональній специфіці репресивної політики радянської держави щодо дореволюційної інтелігенції в 1920-ті рр. Хронологічні рамки дослідження мають два параметри: 1) конкретно-історичний — 1920–1929 рр. Вибір зазначених меж обумовлений тим, що саме у цей період відбулися перші спроби приборкання нелояльної до влади дореволюційної інтелігенції; 2) історіографічний, який стосується науково-історичної літератури, що вийшла друком в 2000–2016 рр.

Запропонована стаття є продовженням опрацювання автором проблематики, пов'язаної із репресивною політикою радянської держави щодо різних категорій населення України у контексті розвитку сучасної вітчизняної історичної науки та виконана в рамках комплексної науково-дослідної теми: «Соціум УСРР — УРСР в умовах державного терору радянської доби 1917–1950-х рр.» (державний реєстраційний номер — 0114U 007377), що включена до тематичного плану Інституту історії України Національної академії наук України.

Аналіз наукової літератури із окресленої проблеми дає змогу зробити висновок, що праць, в яких здійснено її історіографічний аналіз, немає. У зв'язку з цим запропонована тема має наукову новизну.

Стосовно науково-історичної літератури, в якій безпосередньо досліджена зазначена проблема, то найбільше праць присвячено аналізу ключових аспектів репресивної політики компартійно-радянської влади проти інтелігенції Півдня України. Так, у статті та у четвертій частині монографії М. М. Шитюка аналізуються методи розправи з представниками наукової та творчої інтелігенції Півдня України, зокрема у 1920-ті рр. [1; 2]. При цьому дослідник акцентує увагу на тому, що взірцем відносин компартійно-радянської влади з дореволюційною інтелігенцією стала позиція В. І. Леніна, який вважав, що у зв'язку з тим, що не можна вигнати і знищити інтелігенцію, її треба переробити, переварити, перевиховати. Результатом такої позиції стало вислання «реакційно налаштованої професури». Як зазначає М. М. Шитюк, ця операція була затверджена спеціальною комісією ЦК РКП(б) 9 серпня 1922 р., а завершилася

на початку 1923 р. При цьому істориком не вказані дані щодо кількості висланої професури із Півдня України. Визначаючи ж характер репресій щодо дореволюційної інтелігенції Півдня України у 1920-ті рр., М. М. Шитюк наголошує на тому, що переслідування інтелігенції у вигляді «чисток» і «реорганізацій» науково-освітніх закладів розпочалося з 1929 р., а вістря репресій спрямовувалось проти дореволюційної національно-свідомої української інтелігенції. Як результат, у другій половині 1930-х рр. в Україні майже не залишилося представників дореволюційної інтелігенції. Щодо політичних процесів, то метою їх, на думку історика, була не лише компрометація дореволюційної української інтелігенції, а й вилучення її з наукових, культурних організацій та установ.

Репресії проти науково-технічної інтелігенції Півдня України досліджені у першому розділі першої книги науково-документальної серії «Реабілітовані історією. Миколаївська область» (Миколаїв, 2005) та у працях С. М. Сліпущенко [3–5]. При цьому в першій публікації акцентовано увагу на тому, що на початку 1920-х рр. у вир репресій потрапили так звані «старі спеціалісти», кількість яких становила в країні 30 тис. осіб [3, с. 38–40]. Саме на них компартійно-радянська влада переклала відповідальність за свої економічні невдачі, тому що, по-перше, вони були тісно пов'язані з виробництвом, по-друге, відкрито негативно висловлювалися щодо темпів і методів індустріалізації, виконання яких призводило до порушення технологічного процесу, правил техніки безпеки, результатом чого було збільшення кількості аварій та нещасних випадків на виробництві. Як зазначають дослідники, технічна інтелігенція опинилася в повній ізоляції: її цькували в пресі, спеціально створені комісії проводили «чистки» на виробництві, вишукуючи компромат в минулому, робітники морально та фізично знущалися над нею, а органи ДПУ фабрикували кримінальні справи. При цьому, аналізуючи хід і характер репресій проти технічної інтелігенції на Миколаївщині в першій половині 1920-х рр., історики відзначають, що вони не набули особливо масового характеру та жорстокості, які мали місце в подальшому, влада немовбито фільтрувала дореволюційну інтелігенцію, влаштовуючи їй іспит на політичну зрілість, але наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. в партійно-державній політиці щодо технічної інте-

лігенції відбувається злам в бік посилення репресивних заходів. Причиною, на думку науковців, було те, що дореволюційна інженерно-технічна інтелекція виконала місію, відведену їй партією — промисловість відбудована, а індустріалізації були потрібні люди нової генерації з психологією, що не передбачала ставити під сумнів доцільність партійно-державних директив.

Щодо наукового доробку С. М. Сліпущенко, то на широкій джерельній та історіографічній базі було проаналізовано ключові аспекти репресивної політики компартійно-радянської влади щодо науково-технічної інтелекції Півдня України у 1920-ті рр. [4; 5]. Як і в попередній розвідці, дослідниця акцентує увагу на тому, що розгортання репресій розпочалося з другої половини 1920-х рр. Причинами цього, на її думку, були зміни в економічній політиці країни та суспільно-політичному житті: згортання непу, початок форсованої індустріалізації та суцільної примусової колективізації, встановлення комуністичного єдиновладдя [5]. Інженерно-технічну інтелекцію Півдня України звинувачували у «шкідницькій діяльності», шпигунстві на користь Румунії, Польщі, Італії, Німеччини, ключовою ж подією для ескалації репресій стала «Шахтинська справа» 1928 р. З кінця 1920-х рр. до звинувачень додалася підтримка інтелекцією правого ухилу в РКП(б). Стосовно мір покарання, то, як і попередні дослідники, С. М. Сліпущенко відмічає м'якість вироків у порівнянні з наступним десятиріччям. Щодо наслідків, то, на її думку, відбулося різке падіння дисципліни, нерідко робітники відмовлялися виконувати розпорядження інженерів, кваліфікуючи їх як шкідництво, сотні інженерів були заарештовані або звільнені, істерія та ненависть до «старих спеців» почала панувати у суспільстві. У результаті, робить висновок С. М. Сліпущенко, значна частина інженерно-технічної інтелекції фактично опинилась в повній ізоляції, перебуваючи в атмосфері недовіри та під підозрою, яка в наступному десятилітті трансформується у мільйони ув'язнених.

Репресія проти інтелекції Одещини присвячені колективна стаття О. В. Гонтара, В. А. Савченка та праці В. В. Левченка [6–9]. Так, у першій публікації виділені два етапи репресій (1921 р. — початок 1924 р.; 1926–1929 рр.) і висвітлені форми та масштаби каральних заходів компартійно-радянської влади [6, с. 38–39]. Зокрема на першому етапі основними форма-

ми репресій були «чистки» та примусове вислання. При цьому перша хвиля «чисток», що припала на 1921 р., охопила 50 % інтелігенції. Проти неї ДПУ заводило агентурні справи. У лютому — березні 1922 р. розпочалася кампанія примусового вислання за кордон опозиційно налаштованих представників інтелігенції. Так, у ніч із 17 на 18 серпня по всіх містах України були проведені заплановані арешти наукової інтелігенції. В Одесі, як зазначають дослідники, були заарештовані 17 науковців, які у вересні — жовтні були вислані до Константинополя та Варни, а згодом працевлаштувалися у Софійському, Празькому університетах, вишах США та Канади. У 1923 р. з Одеси були вислані ще 7 професорів і викладачів вишів та заарештовані 10 лікарів, які нібито знаходилися під впливом есерів. Загалом, за даними дослідників, упродовж 1923–1924 рр. в Одеській губернії було заарештовано понад 200 осіб з числа інтелігенції, частина яких вислана за межі УСРР. Припинення репресій дослідники пов'язують зі смертю В. І. Леніна.

Щодо другого етапу, то відновлення репресивної політики О. В. Гонтар та В. А. Савченко пояснюють запровадженням «трудової мобілізації». Так, за її невиконання інтелігенцію притягували до кримінальної відповідальності. Окрім цього, у червні 1927 р. була прийнята постанова Політбюро РКП(б) «Про дії у зв'язку з білогвардійськими виступами», згідно з якою передбачалися повальні обшуки й арешти дореволюційної ліберальної інтелігенції. При цьому ДПУ надавалося право виносити рішення про застосування вищої міри покарання, а при ОДПУ почали діяти надзвичайні суди, які штампували контрреволюційні справи. Щодо форм каральних заходів компартійно-радянської влади проти дореволюційної інтелігенції, то знову розпочалися «чистки» та арешти одеської інтелігенції. Так, із середини 1927 р. почалася нова хвиля «чисток» вишів Одеси, зокрема інтелігенцію звинувачували у підтримці правого ухилу в РКП(б). У результаті було звільнено багато співробітників медичного інституту та інституту народного господарства. У 1928 р., після «Шахтинської справи», були сфальсифіковані процеси і в Одеській губернії, зокрема у 1929 р. відбулися арешти вчителів та викладачів інститутів, які за постановою Особливої наради при Колегії ОДПУ були ув'язнені у табори на 3 роки або відправлені у заслання. Таким чином,

роблять висновок історики, зі згортанням непу, встановленням комуністичного єдиновладдя та розквітом культу Сталіна репресії проти інтелігенції набирають обертів, а в судовій та позасудовій практиці широко застосовують 54 статтю Кримінального кодексу УСРР.

У свою чергу В. В. Левченко у контексті історії Одеського інституту народної освіти розглянув репресії щодо науково-педагогічної інтелігенції та висвітлив механізм організації висилки за кордон 10 одеських викладачів вишів у 1922 р. [7–9]. При цьому історик звернув увагу на те, що причиною репресій проти дореволюційної інтелігенції була не професійна діяльність, а саме соціальне походження та політичні погляди [8, с. 17]. Щодо наслідків репресій, то В. Левченко наголошує на тому, що вони призвели до знищення напрацьованих десятиліттями наукових шкіл і напрямів, а самі репресії відбувалися хвилеподібно. Так, на початку 1920-х рр. основними формами були звільнення з роботи та насильницька депортація з країни, а з кінця 1920-х рр. — фізичне знищення викладачів, яких вважали реальними або потенційними ворогами радянської влади [7, с. 194–209].

Помітне місце у регіональній історіографії репресій проти дореволюційної інтелігенції займають напрацювання істориків Придніпровського регіону [10–15]. Так, ідеологічні аспекти та юридичне підґрунтя політичних репресій проти інтелігенції Дніпропетровщини в 1920-ті рр. розглянуті у статті В. В. Ченцова та І. М. Єлінова [10]. При цьому історики зазначають, що більшовики значну частину дореволюційної інтелігенції зраховували до «ворожого табору», переслідували як саботажників та контрреволюціонерів, а після того, як було створено ЧК, усі судові справи, порушені проти інтелігенції, були вилучені із особливих відділів армії й передані ЧК та її органам на місцях, при цьому розгляд справ був підконтрольний Політбюро й представникам губкомів. Окрім цього, у травні 1920 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про утримання від амністії до Всеукраїнського з'їзду Рад, запроваджувалася жорстка цензура — у складі Наркомату освіти УСРР був створений спеціальний орган — Головополітосвіта, який цензурував пресу, будь-яке інакодумство жорстко придушувалося, виші були позбавлені автономії, вводилася посада політкомісарів,

усіх неблагонадійних звільняли унаслідок періодичних чисток, а деяких навіть висилали за кордон. Не менш жорстку репресивну політику, як зазначають дослідники, проводила радянська держава проти технічної інтелігенції. Однією з форм були періодичні «чистки» на заводах, унаслідок яких звільняли з роботи або виключали з лав ВКП(б) неблагонадійні елементи, а 4 червня 1925 р. у Катеринославі було розпочато слухання справи «про економічне шпигунство» на Дніпровському металургійному заводі. Таким чином, як вважають історики, усі невдачі в налагодженні виробництва, перебої в роботі промислових підприємств і державних установ, які зумовлені були економічними причинами, переклали на інтелігенцію.

Щодо колективної монографії «Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства» (Дніпропетровськ, 2002), то, простежуючи динаміку та особливості реалізації репресивної політики радянської держави щодо різних категорій населення Придніпровського регіону, історики у третьому розділі розглянули причини, форми та методи боротьби з інтелігенцією в окреслений період [11, с. 64–85]. При цьому вони звернули увагу на те, що масований наступ на дореволюційну інтелігенцію відбувся із середини 1920-х рр. і першою жертвою стали інженери і техніки, яким інкримінували «шкідництво», а основними формами репресій — арешти та показові процеси. Із загостренням економічної ситуації в країні у 1927–1928 рр. наступ на технічну інтелігенцію розгорнувся з новою силою, у вир репресій потрапила й інтелігенція Придніпровського регіону. Щодо вироків, то вони були відносно м'якими, а переважна більшість засуджених через декілька місяців перебування у в'язниці направлялася на роботу за фахом. Останнє дослідники пояснюють нестачею кваліфікованих кадрів та бажанням тримати інтелігенцію у постійній напрузі. Згадали історики й про «чистки», але навели дані про їх застосування на Придніпров'ї на початку 1930-х рр. Стосовно репресій проти науковців, викладачів, письменників та вчителів, то наведені факти стосуються також подій на Придніпров'ї, що відбулися на початку 1930-х рр. Наприкінці своєї розвідки Р. К. Терещенко, В. В. Іваненко та Л. Л. Прокопенко дійшли висновку, що основною метою репресивних кампаній проти інтелігенції у Придніпровському регіоні було перетворення її на

покірних слуг режиму, які беззаперечно б виконували усі настанови, славили велику й мудру партію та її вождя.

Особливості репресій проти дореволюційної інтелігенції на Запоріжжі висвітлені у першому розділі першої книги науково-документальної серії «Реабілітовані історією. Запорізька область» (Запоріжжя, 2004) [12, с. 17–18]. Як зазначають дослідники, у першій половині 1920-х рр. у поле зору органів ДПУ потрапила українська інтелігенція, яка працювала у «Просвітах», та «старі спеціалісти». Щодо причин, то, на думку істориків, спроби більшовиків використати осередки «Просвіти» для комуністичного виховання та підпорядкувати їх діяльність державному контролю зазнали невдач, тому їх розглядали як величезну загрозу радянській владі й знищили за «націоналістичну діяльність». У свою чергу репресії проти «старих спеціалістів» були спричинені прорахунками на виробництві, а їх метою було обґрунтування тези про загострення класової боротьби на шляху побудови соціалістичного суспільства. Як зазначають історики, будівельні майданчики Запорізького індустріального комплексу та промислові підприємства краю перебували під постійним контролем різноманітних органів — Робітничо-селянської інспекції, ДПУ, партійних органів, завданням яких було виявлення «класових шкідників». У результаті вже за «Шахтинською справою» на будівництві Дніпрогесу органи ДПУ «розкрили» низку організацій. Стосовно каральних заходів щодо дореволюційної інтелігенції, то, як і в проаналізованих раніше працях, мова йде про судові процеси та «чистки». Щодо масштабів останніх, то за даними дослідників, навесні 1929 р. за результатами «чистки» четверта частина інженерно-технічного персоналу і кожний п'ятий службовець були обвинувачені у шкідництві, а вже влітку були звільнені ще 319 осіб, з яких 79 — робітники, 77 — адміністративно-господарські та обліково-контрорські службовці, 25 — інженерно-технічні працівники.

Стосовно статті В. С. Савчука, то автор акцентує увагу на тому, що на початку 1920-х рр. не сформувалася остаточна лінія поведінки компартійно-радянської влади у стосунках з дореволюційною інтелігенцією, тому остання могла ще висловлювати думку без значних репресивних дій з боку влади [13, с. 787–791]. Але поступово ситуація змінювалася, дореволю-

ційна інтелегенція Дніпропетровщини потрапила під нагляд, загальним явищем було складання політичних характеристик, а атмосфера загальної підозрілості викликала доноси та циркуляри з вказівками щодо необхідності засудження тих чи інших представників дореволюційної інтелегенції. Розпочалося політичне цькування, а наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. відбулися перші показові процеси.

У свою чергу Д. В. Архирейський та В. В. Ченцов, висвітлюючи репресивну політику більшовиків на Дніпропетровщині в 1920-ті рр., охарактеризували також причини та форми каральних заходів щодо дореволюційної наукової та технічної інтелегенції [14]. Зокрема історики відмітили, що компартійно-радянська влада оцінювала роль інтелегенції у «світлому майбутньому», керуючись «класовим підходом», а оскільки за соціальною приналежністю їх відносили до «ворожого табору», відповідно формувалося негативне ставлення до носіїв «буржуазних» культурних цінностей й пропагувалася ідея тотального контролю над інтелегенцією, використання її інтелектуальної праці й нещадної розправи над інакодумцями. Щодо форм репресій, то відбувалися періодичні «чистки» вишів, державних та наукових установ, у 1923 р. були ліквідовані усі осередки «Просвіти», під жорстким контролем ДПУ і загрозою арешту перебувала та частина інтелегенції, яку зарахували до «неблагонадійних», а з 1925 р. розпочалася боротьба з «економічною контрреволюцією», в якій обвинувачували технічну інтелегенцію.

Боротьбі з «економічною контрреволюцією» на Дніпровському металургійному заводі імені Дзержинського у 1920-ті рр. присвячена стаття О. Ю. Слоневського та Р. К. Терещенка у збірнику «Історична пам'ять Дніпропетровщини: події факти, імена» (Дніпропетровськ, 2015) [15, с. 23–32]. Зокрема висвітлюється перший показовий судовий процес виїзної сесії Верховного суду УСРР над 20 інженерами Дніпровського заводу і викладачами місцевого робітничого технікуму, а також наслідки для заводу «Шахтинської справи». При цьому дослідники стверджують, що судовий процес у Кам'янському можна вважати однією з перших спроб сил у відносинах радянської влади зі старою інтелегенцією, який наочно показав, що для керівництва країни висококваліфіковані спеціалісти були і залишаються людьми другого ґатунку.

Аналіз політичних репресій проти інтелігенції Поділля в окреслений період здійснений В. О. Савчуком та О. А. Посвістак [16–20]. При цьому В. О. Савчук дослідив чинники, регіональні аспекти та наслідки політичних репресій проти наукової інтелігенції Кам'янця-Подільського у 1920–1930-ті рр. [16; 17]. Зокрема історик зазначив, що на хід репресій у місті, як і на Поділлі загалом, вплинуло декілька чинників. По-перше, це була прикордонна територія, тому влада гостро реагувала на різноманітні прояви інакодумства. По-друге, під час Української революції 1917–1920 рр. тут осіла велика група національно свідомої інтелігенції, яка не прагнула емігрувати, але байдуже ставилася до нової влади. По-третє, регіон відзначається багатонаціональним складом населення. Щодо репресій, то В. О. Савчук виділив три етапи: 1921–1923 рр.; середина 1920-х рр.; кінець 1920-х — 1930-ті рр., але проаналізував форми і наслідки репресій на першому та третьому. Так, упродовж 1921–1923 рр. проти інтелігенції Кам'янця-Подільського застосовувалися такі форми репресій, як адміністративне вислання, «чистки», арешти. Цьому сприяла розгалужена мережа інформаторів, свідчення яких записувалися у картки-формуляри. Третій етап репресій, як зазначає історик, розпочався із фабрикації кримінальної справи «СВУ», за якою проходили культурно-освітні діячі Поділля з числа дореволюційної інтелігенції, галичани за походженням. Саме вони здебільшого становили кістяк науково-краєзнавчих організацій Кам'янця-Подільського, які діяли в інституті народної освіти, сільсько-господарському інституті, хімічному технікумі, музичній та художній школах. Щодо наслідків репресій, то інтелектуальний потенціал міста зазнав відчутних кадрових втрат, що у свою чергу негативно позначилося на результатах студіювань та призвело до припинення наукової краєзнавчої роботи товариств і наукових структур міста.

Стосовно наукового доробку О. А. Посвістак, то вона зосередилася на аналізі взаємин культурно-освітньої та наукової інтелігенції з компартійно-радянською владою на Поділлі у 1920–1930-ті рр. [18–20]. Зокрема дослідила засоби та методи приборкання подільської інтелігенції у 1920-ті рр. При цьому науковець звернула увагу, що незгодних з числа дореволюційної інтелігенції за списками ДПУ висилали за кордон, звільня-

ли з роботи за результатами «соціальних чисток». Окрім цього, з метою залякування час від часу органи ДПУ розкривали «змови», «підпільні контрреволюційні організації», а задля контролю було запроваджено жорстку цензуру, ліквідовано автономію вишів, впроваджено посаду політкомісара, створено централізовані творчі спілки, що у свою чергу призвело до згортання діяльності громадських організацій Поділля, а з кінця 1920-х рр. постійним явищем стало проведення сфальсифікованих судових процесів над «ворогами народу». При цьому, як зазначає О. А. Посвістак, класичним прикладом тиску на інтелігенцію, зокрема подільську, стала справа «СВУ», в рамках якої в 1929 р. були заарештовані викладачі подільських вишів.

Репресії проти технічної інтелігенції на Донбасі, зокрема в 1920-ті роки, розглянуті у вступній статті В. М. Нікольського до першої книги науково-документальної серії «Реабілітовані історією. Донецька область» (Донецьк, 2004) та у колективних працях «Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі» (Київ, 2015), «В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні» (Харків, 2016) [21, с. 20–26; 22, с. 504–513; 23, с. 199–213]. При цьому історики дослідили причини та методи приборкання «старих спеціалістів», а також роль органів ДПУ у цьому процесі, акцентувавши увагу на фабрикуванні судових справ. Щодо причин то, як і попередні дослідники, вони відзначають зміни в економічній політиці та суспільно-політичному житті країни.

Висвітленню репресій проти української інтелігенції на Полтавщині присвячені статті Л. Л. Бабенко [24; 25]. Так, у статті «Діяльність органів ДПУ на Полтавщині у 1920-х роках» історик розглянула оперативні заходи щодо української інтелігенції [24, с. 81–82]. Зокрема акцентувала увагу на тому, що компартійно-радянська влада завжди з підозрою ставилася до дореволюційної української інтелігенції, вважаючи її виразником опозиційних настроїв та сепаратизму. При цьому боротьба з «буржуазно-націоналістичними» тенденціями у регіоні, як в цілому в УСРР, набирає обертів з середини 1920-х рр. Зокрема, спираючись на циркулярні листи Секретно-політичного відділу ДПУ УСРР «Про українську громадськість» та «Про

український сепаратизм» від 30 березня та 4 вересня 1926 р. відповідно, органи ДПУ тримали в полі зору навчальні заклади, наукові установи та громадські організації Полтавщини. У результаті на початку 1927 р. співробітниками Полтавського ОДПУ була заведена оперативно-агентурна розробка під назвою «Культуртрегери», а у щотижневих інформаційних зведеннях серед членів так званої «правої української групи» зустрічаються прізвища викладачів інституту народної освіти, вчителів і членів Полтавського наукового товариства. Результатом тривалого стеження і фальсифікацій став арешт професора В. Щепотьєва в березні 1928 р. у справі СВУ, а з вересня 1929 р. розпочалися «чистки» у Полтавському педагогічному інституті та інших закладах міста, які в 1930-ті рр. переросли у масові репресії.

Окрема розвідка полтавської дослідниці присвячена висвітленню характеру, сутності, форм, напрямів та етапів репресій проти викладачів і студентів Полтавського педагогічного інституту у 1920–1930-ті рр. [25]. При цьому Л. Л. Бабенко виділяє три етапи репресій: перша половина 1920-х р.; друга половина 1920-х рр.; середина — друга половина 1930-х рр., акцентуючи увагу, що упродовж 1920-х рр. органи ДПУ вели боротьбу з носіями «буржуазного націоналізму», основними формами репресій були арешти та «чистки», а апогеєм — судовий процес над українською інтелігенцією (справа «СВУ»).

Деякі аспекти проблеми розглянуті у вступній статті до першої книги науково-документальної серії «Реабілітовані історією. Сумська область» (Суми, 2005) [26, с. 17–18]. Зокрема охарактеризовано репресивні заходи щодо наукової та творчої інтелігенції Сумщини. При цьому зазначено, що першими під удар потрапили «Просвіти» як «дрібнобуржуазні націоналістичні» установи. Їх діяльність на Сумщині була припинена до 1923 р. Як і в працях Л. Л. Бабенко, проаналізованих вище, звертається увага, що органи ДПУ вели боротьбу з «буржуазно-націоналістичними» тенденціями у регіоні, здійснюючи «чистки» закладів освіти та порушуючи справи.

Висвітленню репресій проти дореволюційної інтелігенції на Черкащині у зазначений період присвячена низка досліджень. Так, у статті В. В. Масненка розглянуто судовий процес над «підпільною Городищенською філією СВУ», а у першому роз-

ділі першої книги «Реабілітовані історією. Черкаська область» (Черкаси, 2006) стисло розповідається про переслідування української дореволюційної інтелігенції у 1920-ті рр. [27; 28, с. 23–24]. У свою чергу репресіям проти педагогічної інтелігенції регіону присвячене документальне видання «Освітняни Черкащини — жертви радянського тоталітарного режиму» (Черкаси, 2009) [29]. При цьому дослідники акцентують увагу на тому, що боротьба більшовиків із повстанським селянським рухом у першій половині 1920-х рр. супроводжувалася репресіями проти української інтелігенції на селі. Причиною цього, на думку істориків, було те, що саме сільські вчителі вважалися ідейними натхненниками та організаторами антирадянських виступів. Але, наголошують дослідники, у зв'язку з тим, що в Україні компартійно-радянська влада поки що відчувала свою слабкість, репресії мали обмежений характер, використовувався метод батого та пряника, а найпоширенішою формою репресій були судові процеси. Монополізація ж влади більшовиками призвела до розгортання репресій, зокрема й на Черкащині. При цьому історики виокремили чотири періоди, на які припадає найбільша кількість репресованих освітян Черкащини: 1929–1930 рр.; 1933 р.; 1937–1938 рр.; 1944–1946 рр. Так, на першому етапі, за їх даними, було репресовано у 2–3 рази більше освітян, ніж у попередні роки, а на третьому етапі — понад 50 % педагогів і вчителів, імена яких вдалося встановити дослідникам на сьогодні.

Отже, спираючись на науковий доробок вітчизняних істориків, присвячений проблемі, можна зробити висновок, що політичні репресії компартійно-радянської влади проти дореволюційної інтелігенції в УСРР у 1920-ті рр. були спрямовані на придушення будь-яких проявів опозиційних настроїв, національного сепаратизму та її адаптацію до радянської моделі управління, а регіональні особливості каральних заходів залежали від комбінацій директив центру, локальних ініціатив місцевих органів влади й держбезпеки. Щодо історіографічного аналізу стану розробки окресленої проблеми, то дослідники на широкій джерельній базі проаналізували причини, форми, етапи та наслідки репресивної політики більшовиків щодо дореволюційної інтелігенції Півдня України, Придніпров'я, Поділля, Донбасу, Полтавщини, Сумщини та Черкащини. У переважній

більшості праць проблема висвітлена на належному науковому рівні, хоча зустрічаються деякі розбіжності у регіональній історіографії репресивної політики компартійно-радянської влади щодо технічної інтелігенції Придніпров'я. Встановлено, що поза увагою науковців опинилися регіональні особливості репресій проти інтелігенції Київщини, Чернігівщини, Житомирщини, Харківщини, Кіровоградщини у зазначений період, натомість історики зосередилися на аналізі репресивної політики кінця 1920-х — 1930-х рр., що й необхідно врахувати майбутнім дослідникам проблеми.

Література та джерела

1. Шитюк М. М. Політичні репресії серед інтелігенції Півдня України / М. М. Шитюк // *Історія України*. Маловідомі імена, події, факти. — 2000. — Вип. 11. — С. 398–412.
2. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття / М. М. Шитюк. — К.: Тетра, 2000. — 534 с.
3. Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Кн. 1: Миколаївська область. — К.; Миколаїв: Світогляд, 2005. — С. 10–106.
4. Сліпущенко С. Репресії проти інженерно-технічної інтелігенції Півдня України у період становлення тоталітарної системи (перша половина 1920-х років) / С. Сліпущенко // *Мандрівець*. — 2014. — № 5. — С. 24–28.
5. Сліпущенко С. М. Політика більшовицької влади щодо інженерно-технічних працівників Півдня України в другій половині 1920-х років / С. М. Сліпущенко // *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського*. Історичні науки. — 2014. — Вип. 3.38 (110). — С. 64–68.
6. Реабілітовані історією. Одеська область. Кн. 1. — Одеса: АТ Пласке, 2010. — С. 31–54.
7. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту: монографія / В. В. Левченко. — Одеса: ТЕС, 2010. — 427 с.
8. Левченко В. «Активный противник соввласти...»: до історії висилки одеських учених із УСРР у 1922 р. / В. Левченко // *З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ*. — 2012. — № 1 (38). — С. 7–24.
9. Левченко В. В. Одесские ученые-пассажиры «философского парохода» / В. В. Левченко // *Былые годы. Российский исторический журнал*. — 2013. — № 1 (27). — С. 111–119.
10. Ченцов В. В. Інтелекція і влада. З історії політичних репресій 1920–1950-х рр. на Дніпропетровщині / В. В. Ченцов, І. М. Єлінов // *Грані*. — 2000. — № 2 (10). — С. 44–56.
11. Терещенко Р. К. Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства / Р. К. Терещенко,

- В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко. — Дніпропетровськ: Моноліт, 2002. — 240 с.
12. Реабілітовані історією (Запорізька область): науково-документальне видання. Кн. 1. — Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. — С. 7–44.
 13. Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Дніпропетровська область: у 2 кн. Кн. 1. — Дніпропетровськ: Моноліт, 2008. — С. 787–798.
 14. Архирейський Д. Репресивна політика більшовицького режиму на Катеринославщині в 1920-х рр. / Д. Архирейський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 2014. — № 1 (42). — С. 53–95.
 15. Історична пам'ять Дніпропетровщини: події факти, імена: зб. статей та документів: у 5 т. — Дніпропетровськ: Моноліт, 2015. — Т. 3: Голгофа Дніпровського металургійного заводу / уклад. О. Ю. Слоневський, Р. К. Терещенко. — 216 с.
 16. Савчук В. О. Політичні репресії проти науково-краєзнавчої інтелігенції м. Кам'янця-Подільського у 1920–1930-х рр. / В. О. Савчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. — 2008. — Т. 18. — С. 354–365.
 17. Савчук В. Політичні переслідування наукової інтелігенції м. Кам'янця-Подільського у 1920–1930-х рр. / В. Савчук // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 2009. — № 2 (33). — С. 370–386.
 18. Посвістак О. А. Політичні репресії проти культурно-освітньої та наукової інтелігенції Поділля на початку 1920-х рр. / О. А. Посвістак // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — 2007. — Вип. 34. — С. 23–34.
 19. Посвістак О. А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля у 20–30-х рр. XX ст.: взаємини з владою: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Посвістак. — Кам'янець-Подільський, 2010. — 20 с.
 20. Посвістак О. А. Методи впливу влади на інтелігенцію Поділля у 1920-х роках / О. А. Посвістак // Вісник Кам'янець-Подільського університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. — 2013. — Вип. 6. — С. 392–397.
 21. Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Кн. 1: Донецька область. — Донецьк: Регіон, 2004. — С. 9–74.
 22. Кульчицький С. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі / С. Кульчицький, Л. Якубова. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. — 813 с.
 23. Якубова Л. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні / Л. Якубова, Я. Примаченко. — Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2016. — 544 с.

24. Реабілітовані історією. Полтавська область: науково-документальна серія книг. Кн. 1. — Київ; Полтава: АСМІ, 2009. — С. 65–89.
25. Бабенко Л. Політичні репресії 1920–1930-х рр. у Полтавському педагогічному інституті / Л. Бабенко // Рідний край: альманах Полтавського державного педагогічного університету. — 2009. — № 2 (21). — С. 196–209.
26. Реабілітовані історією. Сумська область: у 3 кн. Кн. 1. — Суми: Мрія-1, 2005. — С. 9–44.
27. Масненко В. Справа «Городищенської філії Союзу Визволення України» / В. Масненко // Невідома Черкащина: Історичні сторінки «Нової доби». — Черкаси: Відлуння-плюс, 2002. — С. 73–76.
28. Реабілітовані історією. Черкаська область. Кн. 1. — Черкаси: Тясмин, 2006. — С. 7–48.
29. Освітяни Черкащини — жертви радянського тоталітарного режиму: документальне видання / упоряд. В. В. Масненко (наук. ред.), В. С. Романов, С. О. Шамара. — Черкаси: Брама-Україна, 2009. — 272 с.: іл.

REFERENCES

1. SHITYUK, M. M. (2000) Polity'chni represiyi sered inteliencyi Pivdny Ukrainy' — Political repression against the intellectuals in the South of Ukraine. Istoriya Ukrainy. Malovidomi imena, podiyi, fakty — *History of Ukraine. Little-known names, events, facts.* Vol. 11. p. 398–412. (In Ukrainian).
2. SHITYUK, M. M. (2000) Masovi represiyi proty' naseleння pivdny Ukrainy' v 20–50-ti roky' XX stolittya. — *Mass Repressions in the South of the UkrSSR in 20-s — the beginning of 50-s.* Kyiv: Tetra. (In Ukrainian).
3. MAKARCHUK, S. S. (ed.) (2005) Reabilitovani istoriyeyu — *Rehabilitated history. Mykolaiv region.* Twenty-seven volumes. Vol. 1. Kyiv — Mykolaiv: Svitohliad. p. 10–106. (In Ukrainian).
4. SLYPUCHENKO, S. (2014) Represiyi proty inzhenerno-tekhnichnoyi intelientsiyi Pivdny Ukrainy u period stanovlennya totalitarnoyi systemy (persha polovyna 1920-kh rokiv) — *Repressions against the engineering and technical intelligentsia in the South of Ukraine in the period of the formation of a totalitarian system (the first half of the 1920s).* Mandrivec. No. 5. p. 24–28. (In Ukrainian).
5. SLYPUCHENKO, S. M. (2014) Polityka bil'shovyts'koyi vlady shcho do inzhenerno-tekhnichnykh pratsivnykiv Pivdny Ukrainy v druhiy polovyni 1920-kh rokiv — *Bolshevik policy concerning the engineering and technical workers in the South of Ukraine in the second half of the 1920s.* Naukovyy visnyk Mykolayivs'koho natsional'noho universytetu im. V. O. Sukhomlyns'koho — *Scientific herald of Mykolaiv V. O. Sukhomlynskyi National University. Historical sciences.* Vol. 3. 38 (110). p. 64–68. (In Ukrainian).

6. GONTAR, O. V. & SAVCHENKO, V. A. (2010) Represiyi na Odeshhy'ni v roky' novoyi ekonomichnoyi polity'ky' ta pid chas yiyi zgartannya (1921–1929) — Repressions on Odeshchyna during the years of 'new economic policy' and during its end (1921–1929). *Rehabilitated history. Odesa region*. Book 1. Odesa: AT «PLYSKE». (In Ukrainian).
7. LEVCHENKO, V. V. (2010) Istoriya Odes'koho instytutu narodnoyi osvity (1920–1930 rr.): pozytyvnyy dosvid nevdaloho eksperymentu: monohrafiya — *The History of Odessa Institute of Public Education (1920–1930): positive experience of a failed experiment*. Odesa: TES. (In Ukrainian).
8. LEVCHENKO, V. (2012) «Aktivnyj protivnik sovlvlasti ...»: do istoriyi vysylky odes'kykh uchenykh iz USRR u 1922 r. — «Active opponent of Soviet power...»: to the history of the expulsion of the Odesa scientists in 1922. *Archives VUChK — GPU — NKVD — KGB*. No. 1 (38). p. 7–24. (In Ukrainian).
9. LEVCHENKO, V. V. (2013) Odesskie uchenye-passazhiry «filosofskogo parohoda» — Odessa Scientists as the Passengers of «The Philosophy Steamer». — *Bylye gody. Russian Historical Journal*. No. 1 (27). p. 111–119. (In Russian).
10. CHENTSOV, V. V. & ELINOV, I. M. (2000) Intelihentsiya i vlada. Z istoriyi politychnykh represiy 1920–1950-kh rr. na Dnipropetrovshchyni — Intellectuals and power. From the history of political repressions in the Dnipropetrovsk region in 1920–1950s. *Grani*. № 2 (10). p. 44–56. (In Ukrainian).
11. TERESHHENKO, R. K., IVANENKO, V. V. & PROKOPENKO, L. L. (2002) My'nule z girky'm pry'smakom: Represiyi v istory'chnij retrospekty'vi radyans'kogo suspil'stva — *The past with a bitter taste: Repressions in the historical retrospective of Soviet society*. Dnipropetrovsk: «Monolit» Publ. (In Ukrainian).
12. STRIUK, A. I. (ed.) (2004) Reabilitovani istoriyeyu (Zaporiz'ka oblast') — *Rehabilitated history. Zaporizhzhia Region*. Book 1. Zaporizhzhia: Dniprovskiyi metalurh. (In Ukrainian).
13. SAVCHUK, V. (2008) Inteligenciya Dnipropetrovshhy'ny' v objimakh vlady': 20–30-ti roky' XX stolittya — Intellectuals of Dnipropetrovshchyni 'in embrace of power': the 20th and the 30th years of the 20th century. Reabilitovani istoriyeyu. Dnipropetrovsk'ka oblast' — *Rehabilitated history. Dnipropetrovsk region*. In 2 books. Book 1. Dnipropetrovsk: «Monolit» Publ. p. 787–798. (In Ukrainian).
14. CHENTSOV, V. & ARKHIREYSKYI, D. (2014) Represyivna polityka bil'shovyt's'koho rezhymu na Katerynoslavshchyni v 1920-kh rr. — Bolshevik repressive policy in Yekaterynoslav region in 1920th. *Archives VUChK — GPU — NKVD — KGB*. No. 1 (42). p. 53–95. (In Ukrainian).
15. SLONIEVSKYI, O. Yu. & TERESHCHENKO, R. K. (eds.) (2015) Golgofa Dniprovsk'koho metalurgijnogo zavodu — Calvary of the Dnipro Metallurgical Plant. *Historical memory of Dnipropetrovsk region*:

- events facts, names*. Vol. 3. Dnipropetrovsk: «Monolit» Publ. (In Ukrainian).
16. SAVCHUK, V. O. (2008) Politychni represiyi proty naukovokrayeznavchoyi intelihentsiyi m. Kam»yantsya-Podil's'koho u 1920–1930-kh rr. — Political repressions of scientific intelligentsia in Kamyans-Podolskyi during 1920th — 1930th. Naukovi pratsi Kam»yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu im. Ivana Ohienka — *Scientific works of Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University. Historical sciences*. Vol. 18. p. 354–365. (In Ukrainian).
 17. SAVCHUK, V. (2009) Politychni peresliduvannya naukovoyi intelihentsiyi m. Kam»yantsya-Podil's'koho u 1920–1930-kh rr. — Political repressions of scientific intelligentsia in Kamyans-Podolskyi during 1920th — 1930th. *Archives VUChK — GPU — NKVD — KGB*. No. 2 (33). p. 370–386. (In Ukrainian).
 18. POSVISTAK, O. A. (2007) Politychni represiyi proty kul'turno-osvitn'oyi ta naukovoyi intelihentsiyi Podillya na pochatku 1920-kh rr. — Political repressions against the cultural, educational and scientific intelligentsia of Podillya at the beginning of 1920's. Istoriya Ukrayiny: malovidomi imena, podiyi, fakty — *History of Ukraine. Little-known names, events, facts*. Vol. 34. p. 23–34. (In Ukrainian).
 19. POSVISTAK, O. A. (2010) Kul'turno-osvitnya i naukova intelihentsiya Podillya u 20–30-kh rr. XX st.: vzayemyny z vladoyu — *Cultural, educational, and scientific intelligentsia of Podillya in 1920s-1930s: mutual relations with power*. Summery of PhD thesis. Kamianets-Podilskyi: Kamyanets-Podilsky Ivan Ohienko National University. (In Ukrainian).
 20. POSVISTAK, O. A. (2013) Metody vplyvu vlady na intelihentsiyu Podillya u 1920-kh rokakh — Herald of authorities' influence on cultural, educational, and scientific intelligentsia of Podillya in 1920's. *Visnyk of Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University. Historical sciences*. Vol. 6. p. 392–397. (In Ukrainian).
 21. NIKOLSKYI, V. M. (2004) Pravda cherez roky — True, through the years. *Rehabilitated history. Donetsk region*. Book. 1. Donetsk: KP «Rehion». p. 9–74. (In Ukrainian).
 22. KULCHYTSKYI, S. & YAKUBOVA, L. (2015) Donechchy'na i Luganshhy'na u XVII–XXI st.: istory'chni faktory j polity'chni tekhnologiyi formuvannya osobly'vogo ta zagal'nogo u regional'nomu prostori — *Donetsk and Luhansk in XVII–XXI-th Centuries: historical factors and technology policy formation of special and general regionally space*. Kyiv: IIU NANU. (In Ukrainian).
 23. YAKUBOVA, L. & PRYMACHENKO, YA. (2016) V objmakh strachu i smerti. Bil'shov'y'cz'ky'j teror v Ukrayini — *In the Embrace of Fear and Death. The Bolshevik Terror in Ukraine*. Kharkiv: KSD. (In Ukrainian).
 24. BABENKO, L. (2009) Diyal'nist' organiv DPU na Poltavshhy'ni u 1920-kh rokakh — Activities of DPU bodies in the Poltava region in

- the 1920s. *Rehabilitated history. Poltava region* Book 1. Kyiv — Poltava: ASMI. p. 65–89. (In Ukrainian).
25. BABENKO, L. (2009) Polity'chni represiyi 1920–1930-x rr. u Poltavs'komu pedagogichnomu insty'tuti — Political repression of 1920–1930 s. in Poltava pedagogical institute. *Ridnyy kray: al'manakh Poltavs'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu — Native Land: Almanac of Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University*. No. 2 (21). p. 196–209. (In Ukrainian).
26. BAZHAN, O. G. & SOTNIK, O. M. (2005) Istoriya svidchy't' — History shows. *Rehabilitated history. Sumy region*. Book 1. Sumy: Mriya-1. p. 9–44. (In Ukrainian).
27. MASNENKO, V. (2002) Sprava «Gorody'shhens'koyi filiyi Soyuzu Vy'zvolennya Ukrayiny'» — The case of «Gorodische Affiliate of the Union of Liberation of Ukraine». *Nevidoma Cherkashhy'na: Istory'chni storinky' «Novoyi doby'» — Unknown Cherkasy region: Historical pages of the «New Day»*. Cherkasy': Vidlunnya-plyus. p. 73–76. (In Ukrainian).
28. MASNENKO, V., MOROZOV, A. & ZHUK, P. (2006) Polity'chni represiyi yak neodminna ry'sa radyans'kogo totalitary'zmu: Cherkas'ky'j vy'mir — Political repression as an indispensable feature of Soviet totalitarianism: Cherkassy measure. *Rehabilitated history. Cherkasy region*. Book 1. Cherkasy: «Tyasmy'n» Bubl. p. 7–48 (In Ukrainian).
29. MASNENKO, V. V. (ed.) (2009) Osvityany' Cherkashhy'ny' — zhertvy' radyans'kogo totalitarnogo rezhy'mu: dokumental'ne vy'dannya — *Educators of Cherkassy region — victims of the Soviet totalitarian regime: documentary edition*. Cherkasy: Brama — Ukraina (In Ukrainian).

Надійшла до редакції 17 жовтня 2017 р.